

УДК 72.012:[719:69.059.7]:[69.059.22:355.01(470:477)]
DOI: 10.31866/2617-7951.7.1.2024.300927

UDC 72.012:[719:69.059.7]:[69.059.22:355.01(470:477)]

ДИЗАЙН ТА АРХІТЕКТУРА ОБ'ЄКТІВ ПАМ'ЯТІ

Ігор Бондар,

<https://orcid.org/0000-0001-8972-0941>
кандидат мистецтвознавства, доцент,
Київський національний університет
культури і мистецтв,
Київ, Україна
ihorbondar@gmail.com

Ніна Семироз,

<https://orcid.org/0000-0002-1609-2582>
кандидат архітектури, доцент
ПВНЗ Київський університет культури,
Київ, Україна
ninasemyroz@gmail.com

Юлія Подгаєцька,
магістр дизайну,

Київський національний університет
культури і мистецтв,
Київ, Україна
podgaetskaya.yulia@gmail.com

DESIGN AND ARCHITECTURE OF MEMORY OBJECTS

Ihor Bondar,

<https://orcid.org/0000-0001-8972-0941>
PhD in Art Studies, Associate professor,
Kyiv National University
of Culture and Art,
Kyiv, Ukraine
ihorbondar@gmail.com

Nina Semyroz,

<https://orcid.org/0000-0002-1609-2582>
PhD architecture, Associate professor,
Kyiv University of Culture,
Kyiv, Ukraine
ninasemyroz@gmail.com

Yuliia Podhaietska,
Magister of Design,

Kyiv National University
of Culture and Art,
Kyiv, Ukraine
podgaetskaya.yulia@gmail.com

Анотація

Мета статті полягає в оцінці можливостей та перспектив відновлення пошкоджених історичних об'єктів і пам'яток архітектури у результаті вторгнення РФ в Україну в лютому 2024 р. Стаття фокусується на потребі меморіалізації такого роду зруйнованих чи пошкоджених об'єктів та пошуку шляхів для її втілення. **Методологія дослідження** ґрунтується на поєднанні історичного аналізу та практичного оцінювання з використанням оглядового й аналітичного підходів. **Наукова новизна дослідження** полягає в поєднанні

Abstract

The purpose of the article is to assess the possibilities and prospects of restoring damaged historical objects and architectural monuments as a result of the Russian invasion of Ukraine in February 2024. The article focuses on the need to memorialize such destroyed or damaged objects and to find ways to implement it. **The research methodology** is based on a combination of historical analysis and practical evaluation using survey and analytical approaches. **The scientific novelty of the study** consists in the combination of the analysis of the practi-

аналізу практичного досвіду відновлення історичних об'єктів з використанням новітніх технологій та підходів, а також – з урахуванням специфіки пошкоджень архітектурних об'єктів, спричинених російсько-українською війною. Дослідження розглядає оптимальні шляхи відновлення об'єкта з метою збереження його історичної цінності та культурного значення для спільноти, а також обґрунтовує можливість оновленого об'єкта відповідати не лише або не стільки первинному вигляду проєктів, скільки поєднанню функціонального простору з ідеєю меморіалізації. На наше переконання, меморіалізація об'єкта культури була б важливою в історичному аспекті і сприяла б підтримці патріотичного духу та збереженню національної пам'яті. **Висновки.** У дослідженні визначено, що відновлення історичних об'єктів, пошкоджених у результаті російської агресії, має велике значення як для збереження культурної спадщини, так і для відновлення соціально-культурного життя спільноти. Окреслено основні принципи, які впливатимуть на формування та відбудову в повоєнний час. Зокрема значний вплив на розвиток відбудови матимуть сталість та системність, забезпечення прозорості та участі громад у прийнятті рішень, використання найкращих технологій та практик європейських стандартів, перевірені досвідом. Але через значну кількість пошкоджених історичних об'єктів перспективи їхнього відновлення тісно пов'язані з допомогою міжнародної спільноти.

Ключові слова:

відновлення, реконструкція, меморіалізація, історичний архітектурний об'єкт, російсько-українська війна, культурна спадщина.

cal experience of restoring historical objects using the latest technologies and approaches, as well as taking into account the specifics of damage to architectural objects caused by the Russian-Ukrainian war. The study examines the optimal ways of restoring the object in order to preserve its historical value and cultural significance for the community, and also substantiates the possibility of the updated object to correspond not only or not so much to the original appearance of the projects, but to the combination of functional space with the idea of memorialization. In our opinion, the memorialization of the cultural object would be important in the historical aspect and would contribute to the maintenance of the patriotic spirit and the preservation of national memory. **Conclusions.** The study determined that the restoration of historical objects damaged as a result of Russian aggression is of great importance both for the preservation of cultural heritage and for the restoration of the socio-cultural life of the community. The main principles that will influence the formation and reconstruction in the post-war period are outlined. In particular, sustainability and systematicity, ensuring transparency and participation of communities in decision-making, using the best technologies and practices of European standards proven by experience will have a significant impact on the development of reconstruction. But due to a significant number of damaged historical objects, the prospects for their restoration are closely related to the help of the international community.

Keywords:

restoration, reconstruction, memorialization, historical object, Russian-Ukrainian war, cultural heritage.

Вступ **1**

У звичайних обставинах культурні пам'ятки є свідченням минулого, символами національної спадщини. Однак під час війни ці об'єкти стають не лише пошкодженими будівлями, але й мовчазними свідками з власним голосом в історії. Російсько-українська війна, розпочавши свою руйнівну хвилю в 2014 р., нещадно нищить численні історичні й культурні об'єкти на території України задля знищення української ідентичності.

Дослідження присвячено перспективам відновлення пошкоджених історичних пам'яток, а його результати представ-

лені на прикладах понівечених будівель- пам'яток архітектури. Розглядатиметься не лише масштаб збитків, завданих конкретній історичній споруді, а й можливість її відновлення з урахуванням технічних та культурних викликів.

Мета дослідження **2**

Мета дослідження полягає в оцінці можливостей та перспектив відновлення історичних об'єктів і пам'яток архітектури, пошкоджених у результаті російсько-української війни.

Методологія та аналіз джерельної бази **3**

Методологія дослідження ґрунтується на поєднанні історичного аналізу та практичного оцінювання з використанням оглядового та аналітичного підходів. Історичний огляд дозволяє оцінити досвід у відбудові зруйнованих унаслідок воєнних дій будівель, аналіз сучасних проєктів відновлення будівель, що постраждали в результаті російсько-української війни, дозволяє виявити оптимальні підходи, які можуть бути застосовані на практиці.

Дослідження ґрунтується на працях вітчизняних та іноземних науковців. Зокрема М. Пасіковська-Шнасс (2022) у статті «Війна Росії проти культурної спадщини України» розглядає об'єкти культурної спадщини ЮНЕСКО та культурні втрати в Україні, а також – міжнародну допомогу стосовно захисту української спадщини. У статті «Вітчизняні архіви, бібліотеки та музеї як об'єкт і суб'єкт консцієнтальної війни в умовах збройної агресії РФ проти України» автори Р. Гула, І. Передерій та В. Сажко (2022) характеризують зміст поняття «консцієнтальна війна», розглядають знищення або деструкцію інтелектуального ресурсу нації та руйнування універсальних духовних констант населення, викривають дикунське ставлення російського агресора до пам'яток, що фіксують український культурний код. У статті Т. Білушак та Д. Прімакова (2023) визначається роль крос-медійних засобів у популяризації української культурної спадщини. М. Грач та Л. Поліщук (2023) у статті «Війна і спадщина: досвід збереження культурної ідентичності» розповідають про світовий досвід збереження культурних скарбів у ситуаціях збройних конфліктів та про способи вирішення проблеми їх збереження. І. Мацевко та Д. Ожиганова (Matsevko & Ozhyhanova, 2022) в статті «Heritage Studies in Architectural Education. Case of Ukraine at Time of War» досліджують спадщину в архітектурній освіті під час війни, розглядають українську нематеріальну спадщину та архітектуру як формуючі аспекти в освітніх програмах. Олег Рішняк (2022) у статті «Культурна спадщина у воєнному конфлікті: міжнародний досвід другої половини ХХ – початку ХХІ ст. та українська дійсність» досліджує загрози об'єктам культурної спадщини України в умовах російської агресії та можливості застосування для їх захисту досвіду країн, що пережили війни.

Результати дослідження **4**

Проблема збереження об'єктів культурної спадщини під час воєнних конфліктів є однією з найскладніших у галузі охорони пам'яток. Воєнні конфлікти завжди становлять загрозу знищення для історичної і культурної спадщини. Російська агресія з 2014 р. зробила цю проблему актуальною в українському суспільстві. Осмислення міжнародного досвіду збереження пам'яток у воєнних конфліктах є надзвичайно важливим у контексті російсько-української війни та майбутньої післявоєнної відбудови країни. Ці об'єкти є свідченням історії, традицій та національної приналежності до певних територій. Тому не випадково країна-агресор організовано й масово знищує архітектурні пам'ятки, викрадає художні цінності, спалює архіви й бібліотеки. А також вони зазнають ушкоджень та руйнувань об'єктивно в результаті воєнних дій. Історія багата на факти, які підтверджують вразливість культурних об'єктів у воєнних конфліктах. Філософія війни, окрім насильства та руйнування, завжди мала елемент «права на трофеї».

Об'єкти культурної спадщини стають матеріальними свідченнями минулого, зі своїми традиціями і зв'язками з певними територіями. Вони є джерелом національної самосвідомості та патріотизму. Тому більшість збройних конфліктів спрямовані на захоплення територій, нав'язування інших ідеологій або стирання історичної пам'яті. Ці дії завжди призводять до руйнування чи привласнення культурних цінностей військовими агресорами.

Росія завжди знищувала та привласнювала українську культурну спадщину: починаючи з викрадення ікони Вишгородської Богоматері у 1169 р. (згодом «перехрещеної» у Володимирську) і постійних пограбувань України за Петра I і Катерини II (наприклад, скіфські кургани у XIII ст.), і до більшовицького тоталітарного терору, коли найбільше постраждало сакральне мистецтво України (Ластовиря, 2023). Так, у 1937 р. у Києві підірвали пам'ятку XII ст. – собор Михайлівського Золотоверхого монастиря за наказом радянської влади. Його вигляд зберігся на поштівках 1899 і 1911 р. (рис.1а). Відбудова монастиря, одним з ініціаторів якої став український письменник Олесь Гончар, почалась у 1997 р. і завершилась у 1998 (*Михайлівський Золотоверхий*, 2016) (рис. 1b).

Під час Другої світової війни 3 листопада 1941 р. був зруйнований Успенський собор Києво-Печерської Лаври (*Успенський собор*, б.д.) (рис. 1с), який був збудований у 1073-1078 рр. і був старшим від величного собору Паризької Богоматері майже на століття (Cathedrale Notre Dame de Paris, n.d.). Сьогодні відомо, що у радянський час пропаганда звинувачувала у цьому злочині німецьких військових, які таким чином прагнули приховати пограбування святині, однак факти й очевидці події засвідчують, що організаторами та виконавцями одного з найбільших актів вандалізму стали енкаведисти (Асадчева, 2023а). Під-

Рис. 1а. Михайлівський Золотоверхий собор, який було підірвано за наказом радянської влади у 1937 р. Фото з поштівки 1911 р. (Гудшон & Губчевський, 1911b).

Fig. 1a. St. Michael's Golden-Domed Cathedral, which was blown up by order of the Soviet authorities in 1937. Photo from a 1911 postcard (Hudshon & Hubchevskiy, 1911b).

Рис. 1б. Відбудований у 1997-1998 рр. Михайлівський Золотоверхий собор (Brechko, 2017).

Fig. 1b. St. Michael's Gold-Domed Cathedral, rebuilt in 1997-1998 (Brechko, 2017).

Рис. 1с. Успенський собор Києво-Печерської Лаври, який було зруйновано 3 листопада 1941 р. 18-ю дивізією НКВС під час німецько-радянської війни. Фото з поштівки 1911 р. (Гудшон & Губчевський, 1911а).

Fig. 1c. Assumption Cathedral of the Kyiv-Pechersk Lavra, which was destroyed on November 3, 1941 by the 18th division of the NKVD during the German-Soviet war. Photo from the postcard of 1911 (Hudshon & Hubchevskiy, 1911a).

Рис. 1д. Відновлений у 2007 р. Успенський собор Києво-Печерської Лаври (Drummerj, 2021).

Fig. 1d. Restored in 2007. Assumption Cathedral of the Kyiv-Pechersk Lavra (Drummerj, 2021).

тверджує це в своєму інтерв'ю архітектор Анатолій Антонюк, який у якості наукового керівника займався відновленням святині і 27 років очолював інститут «УкрНДІпроектреставрація» (цит за: Асадчева, 2023b).

Для відновлення Успенського собору (рис.1d) залучили науковців Інституту теорії та історії архітектури, перед якими стояло питання: законсервувати руїни або відродити собор у тому вигляді, який він мав до підриву. Зважаючи на те, що Успенський собор був центральною домінантою серед споруд Києво-Печерської Лаври, і втрата головного храму фактично зруйнувала б весь архітектурний ансамбль цієї святині, було вирішено відновити собор, відбудувати храм у такому вигляді, якого він набув у XVIII ст., а вцілілі рештки собору законсервувати і зберегти. Для уточнення висоти собору залучили кафедру геодезії Київського державного університету імені Тараса Шевченка. Її науковці застосували метод стереофотограмметрії, який дав можливість визначити висоту за архівною фотографією собору. Серед інженерних рішень було використано укріплення старих фундаментів мікро-палями, які заглиблюються на 21-23 метри. Завдяки цьому вони передають навантаження від величезної ваги собору міцнішим ґрунтам, які залягають на значній глибині. Свого часу такі палі придумав і запатентував італійський інженер Фернандо Лізі. Їх називають коренеподібними, оскільки вони, наче корені, глибоко входять у землю і тримають споруду (Осипчук, 2023).

Але навіть під час німецької окупації України не було зруйновано стільки об'єктів культурної спадщини, як за сьогоднішньої російської агресії. Згідно з висновками науковців, на теренах нашої країни наразі відбувається консцієнтальна війна, яку вони визначають як «психологічну за формою, цивілізаційну за змістом та інформаційну за засобами, у якій об'єктом впливу є знищення або деструкція інтелектуального ресурсу нації та руйнування універсальних настанов населення» (Гула та ін., 2020, с. 228–229). Метою застосування цієї війни, на думку дослідників, є «знищення колективної історичної та культурної пам'яті людей, свідомого знищення сакральних пам'яток історії та культури певної цивілізації: будівель, творів мистецтва та письмових джерел» (Гула та ін., 2020, с. 229).

Згідно з даними Міністерства культури та інформаційної політики України (2016) внаслідок широкомасштабної російської агресії станом на 25 червня 2023 р. постраждали 664 об'єкти культурної спадщини. З них 211 є пам'ятками архітектури, 186 – пам'ятками архітектури й містобудування, історії – 179, історії монументального мистецтва – 18, містобудування і монументального мистецтва – 17, археології – 16 (*Реставрація та відновлення*, 2023). Росія продовжує грубо порушувати Гаазьку Конвенцію 1954 р. про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту, згідно з якою забороняється використання архітектурних пам'яток історії та культури з метою, яка може призвести до руйнування або пошкодження цих цінностей у ході збройного конфлікту (ст. 4, п. 1) (UNESCO, 1954).

Серед найбільш резонансних руйнувань слід згадати Драматичний театр у Маріуполі, Спасо-Преображенський собор у середмісті Одесі, музей українських старожитностей Василя Тарновського в Чернігові, садибу Кеніга, збудовану у 1726 р. (комплексну пам'ятку історії та архітектури національного значення в Тростянці Сумської області), Національний музей Григорія Сковороди в селі Сковородинівка на Харківщині, Київський міський Будинок Вчителя, Національний музей мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків, а також – історико-краєзнавчий музей в Іванкові Київської області, де зберігалося близько двох з половиною десятків творів всесвітньо відомої художниці Марії Примаченко.

У справі збереження української культурної спадщини була надана міжнародна допомога за допомогою цифрових технологій, надання онлайн-консультацій, проведення реставраційних та консерваційних робіт. Зокрема така допомога надавалася у відстеженні викрадення історичних, а також мистецьких артефактів з України, і переміщення їх до Росії під час повномасштабного вторгнення.

Як заявила Генеральний директор ЮНЕСКО, культурна спадщина України повинна бути збережена «як свідчення минулого, але також як каталізатор миру і згуртованості в майбутньому, які міжнародне співтовариство зобов'язане захищати і зберігати» (цит. за: Пасіковська-Шнасс, 2022).

Дружню допомогу надали Україні польські реставратори, які здійснювали консультування та безпосередні реставраційні й консерваційні роботи у Львові.

Для порятунку культурних цінностей України долучились хорватські колеги, які пережили війну. Маючи практичний досвід збереження культурної спадщини, Міністерство культури цієї країни проводило онлайн-зустрічі, під час яких пояснювалась методика захисту різних експонатів та пам'яток в умовах бойових дій.

У жовтні 2023 р. у Львові відбулась конференція «UREHERIT: архітектори для спадщини в Україні», де були присутні експерти з України і різних куточків Європи: Спілка архітекторів Литви, Естонії та Швеції, Федеральна палата архітекторів Німеччини, Палата архітекторів та дипломованих інженерів Австрії, Королівська академія Данії, Національна рада архітекторів, проєктувальників, ландшафтних архітекторів і захисників природи Італії, Палата архітекторів Румунії. Була проведена повноцінна конференція за участю архітекторів, реставраторів, пам'яткоохоронців і представників влади. «Ініціатива довгострокова, вона розрахована на три роки роботи і стала можливою завдяки залученню коштів Європейської комісії, проєкт співфінансований програмою «Креативна Європа» Європейського виконавчого агентства з питань культури та освіти (EACEA), а також

Литовською радою з питань культури» (Єрмакова-Феруз, 2023). На конференції обговорювались у живому форматі аспекти збереження архітектурної й культурної спадщини та відновлення України. Йшлося про координацію зусиль у повоєнному відновленні спадщини; про оцінку вартості та збитків, завданих культурній спадщині України внаслідок війни, про забезпечення партисипативних підходів до реставрації спадщини.

Також на конференції було запропоновано заходи з дослідженням та фіксацією стану об'єктів за допомогою сучасних методик – 3D-сканування, фото- та відеофіксації тощо, пропонувався залучення інвестицій з описом історичної архітектури для подальшої монетизації. Було запропоновано вести міжнародний обмін досвідом щодо відновлення монументальних та історичних будівель, оцінки пошкоджень і збитків, вебінари та тренувальні воркшопи, менторство в реставраційній роботі з об'єктами української культурної спадщини. Але, в той же час, Олена Олійник (віцепрезидентка НСАУ) у своїй презентації зазначала: «Знання, потрібні українським архітекторам та пам'яткоохоронцям для роботи з об'єктами культурної спадщини, не будуть копіюватися з інших країн ЄС, а створюватимуться разом з українськими колегами, враховуючи потреби нашої країни та наявні виклики» (Єрмакова-Феруз, 2023).

Зовсім інший формат праці, що може бути залучений до відновлення культурної спадщини України, – це конкурси. На сайті Міністерства освіти і науки України (б.д.) оголошені різноманітні конкурси по відновленню нашої держави, серед них: українсько-канадський конкурс «Плануємо разом», спрямований на розроблення урбаністичних планів зруйнованих міст України, конкурс архітектурних проєктів із відновлення Північної Салтівки, одного з найгустонаселеніших районів Харкова, що найбільше постраждав від російських бомбардувань.

Для збереження нерухомої культурної спадщини на етапі відновлення Міжнародні пам'яткоохоронні законодавства рекомендують збереження архітектурної спадщини, реєстрів, архівів, інвентарів тощо в копіях документів, цифрових об'єктів, у каталогах, базах даних, у зображенні та оцифруванні пам'яток у вигляді 3D-моделей і їх розміщенні на безпечних серверах у ЄС за захищеною процедурою (Грач & Поліщук, 2023).

Ще до оголошення міжнародних конкурсів українські архітектори вже працювали над проєктами відновлення. Заслугує на увагу проєкт архітектора й дизайнера Івана Огієнка, випускника КНУБА, який передбачає відбудову мариупольського Драмтеатру, зруйнованого російськими окупантами 16 березня 2022 р. внаслідок авіаудару (рис. 2а). Злочинний наказ був виконаний, незважаючи на величезний напис «діти» на площі перед театром. Тому саме цей напис дизайнер запропонував

розмістити на фасадах відбудованої будівлі різними мовами, а також – побудувати амфітеатр. Проект був розроблений і опублікований відразу після події у березні 2022 р. (рис. 2 b, c, d) – ще тоді, коли українські захисники намагались утримати оборону Маріуполя, і, перш за все, був жестом привернення уваги світу до важких воєнних злочинів Росії в Україні. Іван Огієнко написав у своєму Instagram: «Мій проект це не пряма допомога, але він нагадає світу, якщо ми витримаємо, допоможемо нашим захисникам, то наша країна буде з найкращою архітектурою та найкращими людьми» (Ivan Ogienko Design, 2022).

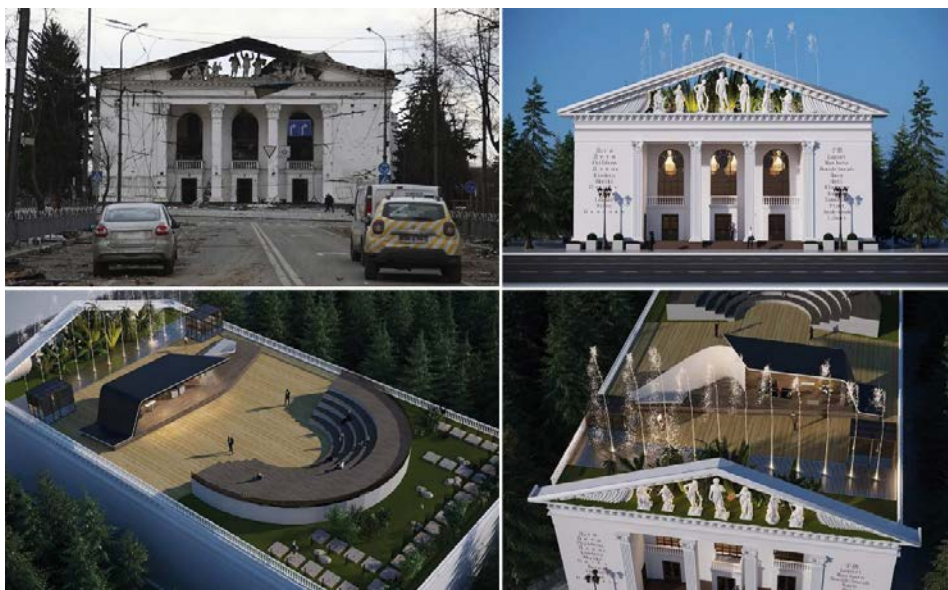

Рис. 2а. Зруйнований 16 березня 2022 р. унаслідок авіаудару російських окупантів Маріупольський Драмтеатр. Фото: Associated Press (б.д.).

Fig. 2a. Mariupol Drama Theatre destroyed by a Russian airstrike on 16 March 2022. Photo: Associated Press (n.d.).

Рис. 2 b, c, d. Іван Огієнко. Проект відновлення Маріупольського Драмтеатру (Телеканал TV7 Маріуполь, 2022).

Fig. 2 b, c, d. Ivan Ohienko. Mariupol Drama Theater restoration project (Telekanal TV7 Mariupol, 2022).

Можна погодитись з окремими зауваженнями опонентів проекту Івана Огієнко: це скоріше меморіал загиблим, аніж проект майбутнього театру. Втім, на нашу думку, тут прослідковується й доречний символізм: фасад самого театру з написами слова «Діти» всіма мовами – це нагадування поколінням про загиблих, класична скульптура – це стала краса мовою «вічності», а фонтани втілюють плинність часу.

Окрім того, подібний проєкт дозволяє відійти від усталеної думки про необхідність відбудови певного об'єкту у первозданному вигляді, натомість, пропонує рухатись у бік меморіалізації. Споруда могла б містити меморіальні стели, музейні експозиції або інші форми відзначення подій та осіб, що мали значний вплив на цей період. Створення такої меморіальної культурної споруди, присвяченої російсько-українській війні, могло б стати потужним місцем ушанування пам'яті цих трагічних подій. Ця споруда мала б бути символічним виявом вдячності та пошани тим, хто віддав життя за свободу й незалежність країни. Така меморіалізація об'єкта культури, на наше переконання, була б важливою в історичному аспекті і сприяла б підтримці патріотичного духу та збереженню національної пам'яті. І хоча тепер для цього відновлення потрібні перемога України і звільнення Маріуполя, цінність таких проєктів зараз – саме у проєктуванні майбутнього.

Міжнародна спільнота також засудила дії Росії, висловлюючи підтримку Україні з готовністю відбудувати зруйнований російською бомбою Драматичний театр у Маріуполі. Наприклад, міністр культури Італії Даріо Франческіні повідомив у своєму твітері 17 березня, що Кабінет міністрів підтримав його пропозицію «запропонувати Україні ресурси і кошти для його відновлення як найшвидше. Театри всіх країн – це світова спадщина людства» (*Італія готова відбудувати*, 2022). Нагадаємо, що цей театр був одним із найстаріших театрів Лівобережної України – відкритий у 1878 р. (Національна спілка театральних діячів України, б.д.).

Тема пам'яті загиблих вже зустрічалась і раніше в проєктах українських архітекторів, дизайнерів, скульпторів, конструкторів. На увагу заслуговує «Парк Пам'яті» при київському крематорії, збудованому на Байковій горі. Це було скульптурне панно довжиною 213 метрів і висотою від 4 до 16 метрів. Скульптори Ада Рибачук та Володимир Мельниченко присвятили тринадцять років створенню цього унікального витвору мистецтва (Рибачук & Мельниченко, 2000). Але в 1983 р. скульптурну композицію забетонували за вказівкою радянської влади, бо вона не відповідала принципам соціалістичного реалізму (рис. 3 а-б). Відновлення стало можливим лише в результаті багаторічної боротьби В. Мельниченка, втім відновити наразі вдалось тільки фрагмент розміром шість квадратних метрів через надто трудомісткий процес і його високу фінансову вартість.

Продовжуючи тему зруйнованих війною історичних об'єктів, слід згадати архітектурну пам'ятку місцевого значення – Центральний будинок культури у місті Ірпінь. У перші дні повномасштабного вторгнення в Україну у 2022 р. місто стало бар'єром для захисту столиці та пережило всі страхоття війни під окупацією Росії. Серед об'єктів, що постраждали, був і Будинок культури, який відіграв ключову роль у культурному та творчому житті міста.

Рис 3а. Ескіз Стіни пам'яті – монументальної композиції на Байковому цвинтарі у Києві, пам'ятки радянського модернізму (Rasal Hague, 2018a).

Fig. 3a. Figure 3a. Sketch of the Wall of Memory – a monumental composition at Baikovo Cemetery in Kyiv (Rasal Hague, 2018a).

Рис. 3б. Відновлення фрагменту Стіни пам'яті. (Київ, Байкова Гора, 18 травня, 2018) (Rasal Hague, 2018b).

Fig. 3b. Restoration of a fragment of the Wall of Memory (Kyiv, Baikova Gora, May 18, 2018) (Rasal Hague, 2018b).

Під час обстрілів російські окупанти спричинили пошкодження фасадів, внутрішнього оформлення та стелі будівлі (рис. 4а). Найбільше ушкоджень отримала глядацька зала, де зараз видно руйнування металевих конструкцій під відкритим небом. На деяких стінах залишився фрагмент декоративного оздоблення, що відтворює згадку про колишній інтер'єр приміщення.

Пропозиції з відбудови Будинку культури в Ірпені подало архітектурне бюро «Модус». Згідно з ним, пропонується комплексна реставрація фасаду, внутрішніх приміщень, архітектурних деталей та інфраструктури. Основною метою реставратори вбачають повернення Будинку культури його колишнього вигляду, відтворення оригінальної архітектури та відновлення його функціонального значення у якості культурного центру. Проект ретельно розроблявся професійними архітекторами та експертами з урахуванням історичних даних та унікальності споруди, а також потреб і вимог сучасності. Фасади глядацького залу пропонують покрити напівпрозорою оболонкою, створеною з перфорованих панелей неправильної форми. Колір панелей відтіняється у зелений, символізуючи приналежність Ірпеня до «зеленого» міста. Обидві частини будівлі в проекті передбачено об'єднати за допомогою скляного атриуму, який сприятиме кращому освітленню внутрішнього простору та візуально поділить історичну та нову будівлі (Копитко, 2023) (рис. 4б, с, д).

Одним із найвідоміших музеїв Києва є Музей Ханенків – Національний музей мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків,

Рис. 4а. Будинок культури в Ірпені після російського нашествя. Квітень, 2022 (Гриб, 2022).

Fig. 4a. The House of Culture in Irpin after the Russian invasion. April, 2022 (Hryb, 2022).

Рис. 4б, с, д. Проект відновлення будівлі від архітектурного бюро «Модус». 2023 (Архітектурне бюро MODUS, 2023).

Fig. 4b, c, d. Building restoration project from Modus architectural bureau. 2023 (Architectural Bureau MODUS, 2023).

який розташований на вулиці Терещенківській. Будівлі музею є унікальними пам'ятками історії та архітектури XIX ст., в музеях яких зберігають важливу колекцію світового мистецтва в Україні. В жовтні 2022 р. внаслідок падіння поблизу музею російської ракети ударною хвилею було значно пошкоджено будівлі музею. Тепер цей важливий історичний та архітектурний об'єкт потребує послідовної і продуманої реставрації (Під ударом, б.д.).

Для відновлення пам'ятки архітектури потрібно розробити комплексну науково-проектну документацію, де наступним етапом будуть безпосередньо реставраційні роботи.

Реставрація культурної спадщини України є важливим завданням, яке передбачає кілька аспектів. По-перше, це реставрація та відновлення самого об'єкта, його архітектурних деталей та історичних особливостей. По-друге, це збір та відновлення втрачених артефактів, а також відновлення зруйнованих частин спадщини. Перспективи реставрації полягають у впровадженні спеціальних програм і проектів, спрямованих на від-

новлення пошкоджених об'єктів. Це може включати співпрацю з міжнародними організаціями та фондами, залучення фахівців у галузі реставрації, архітектури та археології. Також важливим чинником є підвищення свідомості суспільства щодо важливості збереження культурної спадщини та її реставрації.

Наукова новизна та практична значимість дослідження

5 Наукова новизна дослідження полягає у вивченні випадків руйнування та пошкодження культурної спадщини під час війни, що дозволяє розглянути відновлення таких об'єктів у контексті індивідуальної ситуації. Це дослідження сприяє розумінню важливості збереження культурної спадщини, а також виявляє шляхи реконструкції під час і після війни, та підкреслює перспективи відновлення постраждалих об'єктів.

Таблиця 1.

Шляхи відновлення історичних об'єктів на конкретних прикладах

Об'єкт	Стан руїнації	Стан відновлення/ пропозиції щодо відновлення
Собор Михайлівського Золотоверхого монастиря	Зруйнований вщент у 1937 р.	Повністю відновлений у 2000 рр.
Свято-Успенський собор Києво-Печерської Лаври	Частково зруйнований у 1941 р.	Відновлений у 2000 р., а вцілілі рештки собору законсервовані і збережені
Драмтеатр в Маріуполі	Частково зруйнований у 2022 р.	Меморіал
Центральний будинок культури у місті Ірпінь	Частково зруйнований у 2022 р.	Фрагментарна реконструкція
Національний музей мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків	Частково пошкоджений у 2022 р.	Підлягає відновленню: реставрація будівлі

Дослідження також відзначається спробою визначити оптимальні шляхи відновлення об'єкта з метою збереження його історичної цінності та культурного значення для спільноти. Практична значимість дослідження полягає у розробці пропозицій відновлення пошкоджених культурних об'єктів після воєнних дій. Вона може служити основою для планування та впровадження програм відновлення культурної спадщини у відповідних регіонах. Крім того, практичні результати цього дослідження можуть бути застосовувані в управлінні культурними об'єктами в умовах воєнних конфліктів, сприяючи підвищенню ефективності заходів їхнього захисту та відновлення.

Висновки

6 Україна наразі знаходиться на етапі формування надійних зв'язків та майбутніх партнерів у відбудові споруд, які зазнали пошкодження внаслідок російської агресії. У дослідженні визначено, що відновлення пошкоджених історичних об'єктів

у результаті російсько-української війни має велике значення як для збереження культурної спадщини, так і для відновлення соціально-культурного життя спільноти. Шляхи відновлення залежать від стану зруйнованих будівель та пропозицій щодо відновлення. Значний вплив на розвиток відбудови матимуть сталість та системність, забезпечення прозорості та участі громад у прийнятті рішень, використання найкращих технологій та практик як вітчизняних науковців, так і європейських стандартів, перевірених досвідом.

Список бібліографічних посилань

- Архітектурне бюро MODUS. (2023, 28 лютого). *Пропозиція реновації центрального будинку культури Ірпеня, який був частково зруйнований під час бойових дій. Особливість проекту і виклик для нас* [Зображення]. Facebook. https://www.facebook.com/photo?fbid=6322457887773102&set=pb.100050215491378.-2207520000&locale=ua_UA
- Асадчева, Т. (2023а, 28 серпня). *Від княжої усипальниці до національної святині: цікаві факти про Свято-Успенський собор Києво-Печерської Лаври*. Вечірній Київ. <https://vechirniy.kyiv.ua/news/87509/>
- Асадчева, Т. (2023б, 29 серпня). *Факти про Свято-Успенський собор Києво-Печерської Лаври*. Громада Києва. <https://www.kyivcity.top/?p=10929>
- Білушак, Т. М., & Прімакова, Д. І. (2023). Крос-медійна платформа як засіб популяризації культурної спадщини української діаспори в умовах становлення цифрового суспільства. *Вісник Харківської державної академії культури*, 64, 116–130. <https://doi.org/10.31516/2410-5333.064.09>
- Грач, М., & Поліщук, Л. (2023). Війна і спадщина: досвід збереження культурної ідентичності. *Сучасні проблеми дослідження, збереження та реставрації історичних фортифікацій*, 19, 43–53. <https://doi.org/10.23939/fortifications2023.19.043>
- Гриб, О. (2022, 28 квітня). *Будинок культури в Ірпені після російського нашествия* [Зображення]. ITV. <https://itvua.tv/news/zruynovanyu-budynok-kultury-v-irpeni-foto/>
- Гудшон, & Губчевский. (1911а). Києво-Печерська Успенська лавра [Зображення]. В *Вікіпедія*. <https://bit.ly/3x0K6i3>
- Гудшон, & Губчевский. (1911б). Михайлівський монастир [Зображення]. В *Вікіпедія*. <https://bit.ly/49VBckz>
- Гула, Р. В., Дзьобань, О. П., Передерій, І. Г., Павліченко, О. О., & Філь, Г. О. (2020). *Інформаційна війна: соціально-онтологічний та мілітарний аспекти* [Монографія]. Каравела.
- Гула, Р. В., Передерій, І. Г., & Сажко, В. В. (2022). Вітчизняні архіви, бібліотеки та музеї як об'єкт і суб'єкт консцієнтальної війни в умовах збройної агресії РФ проти України. *Вісник Харківської державної академії культури*, 62, 7–40. <https://doi.org/10.31516/2410-5333.062.01>
- Єрмакова-Феруз, М. (2023, 23 жовтня). *U-RE-HERIT: врятувати архітектурну спадщину України разом*. Pragmatika. <https://pragmatika.media/u-re-herit-vriatuvaty-arkhitekturnu-spadshchynu-ukrainy-razom/>
- Італія готова відбудувати театр у Маріуполі – міністр*. (2022, 18 березня). Радіо Свобода. <https://www.radiosvoboda.org/a/news-teatr-mariupol-italia/31758457.html>
- Копитко, В. (2023, 5 березня). *Без радянського минулого: показали проект відбудови будинку культури в Ірпені*. РБК-Україна. <https://www.rbc.ua/rus/styler/radianskogo-minulogo-pokazali-proekt-vidbudovi-1677768478.html>

- Ластовирия, М. (2023, 6 травня). *Країна-крадійка: які культурні цінності України викрала Росія*. Ukraïner. <https://www.ukraïner.net/rosiia-vykrala-tsinnosti>
- Михайлівський Золотоверхий монастир (Київ). (2016, 25 травня). Вандрівка. <https://vandrivka.com.ua/mihajlivskij-zolotoverhij-monastir-kiyiv/>
- Міністерство культури та інформаційної політики України. (2023, 19 липня). *МКІП продовжує фіксувати пошкодження та руйнування об'єктів культурної спадщини внаслідок російської агресії*. Урядовий портал. <https://www.kmu.gov.ua/news/mkip-prodovzhuie-fiksuvaty-poshkozdhennia-ta-ruinuvannia-objektiv-kulturnoi-spadshchynu-vnaslidok-rosiiskoi-ahresii>
- Міністерство освіти і науки України. (б.д.). *Конкурси*. Взято 12 січня 2024 з <https://mon.gov.ua/ua/tag/konkurs>
- Національна спілка театральних діячів України. (б.д.). *Донецький академічний обласний драматичний театр (м. Маріуполь)*. Цифровий театральний архів України. Взято 15 січня 2024 з <https://theatre.com.ua/DonetskiyDramaMariupol>
- Осипчук, І. (2023, 21 вересня). *Таємниця підриву древнього Успенського собору лаври: археологу наказали мовчати про те, що він знайшов докази, які вказують на винуватців цього злочину*. Інтерв'ю з України. <https://rozmova.wordpress.com/2023/09/21/anatoliy-antoniuk/>
- Пасіковська-Шнасс, М. (2022, квітень). *Війна Росії проти культурної спадщини України* (Огляд № PE 729.377). Дослідницька служби Європейського парламенту. https://ukraine.europarl.europa.eu/cmsdata/250651/0133_1258078_EPRS-AaG-729377-Russias-war-Ukraine-cultural-heritage-FINAL-ForTrad.pdf
- Під ударом: як українці відновлюють свої культурні пам'ятки*. (б.д.). Наш Київ. Взято 12 січня 2024 з <https://nashkiiev.ua/life/pid-udarom-yak-ukraintsividnovlyuyut-svoikulturnipamyatki>
- Реставрація та відновлення культурної спадщини України після великої війни*. (2023, 7 грудня). Мітець. <https://mitec.ua/restavracciya-tavidnovlennya-kulturnoyispadshhyny-ukrayiny-pislya-velykoivijny/>
- Рибачук, А., & Мельниченко, В. (2000). *Крик птаха* [Каталог]. Книга.
- Рішняк, О. (2022). Культурна спадщина у воєнному конфлікті: міжнародний досвід другої половини ХХ – початку ХХІ ст. та українська дійсність. *Український історичний журнал*, 4(565), 159–164. <https://doi.org/10.15407/uhj2022.04.159>
- Телеканал TV7 Маріуполь. (2022, 25 квітня). *Ось так драматичний театр може виглядати після його реконструкції. Своім проектом дизайнер Іван Огієнко намагається привернути світову увагу до Маріуполя* [Зображення]. Facebook. https://www.facebook.com/tv7mariupol/posts/5092336194178656?ref=embed_post
- Успенський собор*. (б.д.). Національний заповідник «Києво-Печерська лавра». Взято 15 січня 2024 з <https://kplavra.kyiv.ua/ua/node/68>
- Associated Press. (б.д.). *Зруйнований російськими військами театр у Маріуполі* [Зображення]. Суспільне. Взято 15 січня 2024 з <https://cdn4.suspilne.media/images/resize/1040x1.78/6d3b2784cdcf2729.jpg>
- Brechko, R. (2017, 7 жовтня). *Михайлівський Золотоверхий монастир* [Зображення]. В Вікіпедія. <https://bit.ly/3lGe2CT>
- Cathedrale Notre Dame de Paris. (n.d.). *Home*. Retrieved December 28, 2023, from <https://web.archive.org/web/20080913080840/http://www.notredamedeparis.fr/rubrique2.html>
- Drummerj, v. (2021, 20 листопада). *Успенський собор восени* [Зображення]. В Вікіпедія. <https://bit.ly/43qfe6J>
- Ivan Ogienko Design [@ivan_ogienko_design]. (2022, 25 квітня). *Я намагаюсь привернути світову увагу до проблеми новим шляхом. Зараз Маріуполь найзруйнованіше від обстрілів місто у світі, незважаючи на це* [Допис]. Instagram. <https://bit.ly/49ZfoEL>

- Matsevko, I., & Ozhyhanova, D. (2022, August 31–September 2). *Heritage studies in architectural education. Case of Ukraine at time of war*. In *Towards a New European Bauhaus* (p. 65). European Association for Architectural Education. https://publishings.eaae.be/index.php/annual_conference/article/view/139
- Rasal Hague. (2018a, 18 травня). Ескіз Стіни пам'яті – монументальної композиції на Байковому цвинтарі у Києві, пам'ятки радянського модернізму [Зображення]. В *Вікісховище*. <https://bit.ly/3PsrzBs>
- Rasal Hague. (2018b, 18 травня). Стіна пам'яті – монументальна композиція, об'ємний горельєф на Байковому цвинтарі у Києві, пам'ятка радянського модернізму. Відновлення фрагменту. В *Вікісховище*. <https://bit.ly/48ZGuKy>
- UNESCO. (1954, May 14). *Convention for the protection of cultural property in the event of armed conflict with regulations for the execution of the convention*. https://en.unesco.org/sites/default/files/1954_Convention_EN_2020.pdf

References

- Architectural Bureau MODUS. (2023, February 28). *Propozytsiia renovatsii tsentralnoho budynku kultury Irpenia, yakyi buv chastkovo zruinovanyi pid chas boiovykh dii. Osoblyvist proiektu i vyklyk dlia nas* [Proposal for the renovation of the central cultural center of Irpen, which was partially destroyed during the hostilities. The peculiarity of the project and the challenge for us] [Image]. Facebook. <https://www.facebook.com/photo?fbid=6322457887773102&set=pb.100050215491378.-2207520000&locale=ua-UA> [in Ukrainian].
- Asadcheva, T. (2023a, August 28). *Vid kniazhoi usypalnytzi do natsionalnoi sviatyni: tsikavi fakty pro Sviato-Uspenskyi sobor Kyievo-Pecherskoi Lavry* [From the princely tomb to the national shrine: Interesting facts about the Assumption Cathedral of the Kyiv-Pechersk Lavra]. *Vechirniy Kyiv*. <https://vechirniy.kyiv.ua/news/87509/> [in Ukrainian].
- Asadcheva, T. (2023b, August 29). *Fakty pro Sviato-Uspenskyi sobor Kyievo-Pecherskoi Lavry* [Facts about the Assumption Cathedral of the Kyiv-Pechersk Lavra]. *Hromada Kyieva*. <https://www.kyivcity.top/?p=10929> [in Ukrainian].
- Associated Press. (n.d.). *Zruinovanyi rosiiskymy viiskamy teatr u Mariupoli* [The theater in Mariupol destroyed by Russian troops] [Image]. *Suspilne*. Retrieved January 15, 2024, from <https://cdn4.suspilne.media/images/resize/1040x1.78/6d3b2784cdcf2729.jpg> [in Ukrainian].
- Assumption Cathedral*. (n.d.). The National Preserve "Kyiv-Pechersk Lavra". Retrieved January 15, 2024, from <https://kplavra.kyiv.ua/ua/node/68> [in Ukrainian].
- Bilushchak, T. M., & Primakova, D. I. (2023). *Kros-mediina platforma yak zasib populiaryzatsii kulturnoi spadshchyny ukrainskoi diaspory v umovakh stanovlennia tsyfrovoho suspilstva* [Cross-media platform as a tool for promoting the cultural heritage of the Ukrainian diaspora in the conditions of development of a digital society]. *Visnyk of Kharkiv State Academy of Culture*, 64, 116–130. <https://doi.org/10.31516/2410-5333.064.09> [in Ukrainian].
- Brechko, R. (2017, October 7). *Mykhailivskiy Zolotoverkhyi monastyr* [St. Michael's Golden-Domed Monastery] [Image]. In *Wikipedia*. <https://bit.ly/3lGe2CT> [in Ukrainian].
- Cathedrale Notre Dame de Paris. (n.d.). *Home*. Retrieved December 28, 2023, from <https://web.archive.org/web/20080913080840/http://www.notredamedeparis.fr/rubrique2.html> [in French].
- Drummerj, v. (2021, November 20). *Uspenskyi sobor voseny* [Assumption Cathedral in autumn] [Image]. In *Wikipedia*. <https://bit.ly/43qfe6J> [in Ukrainian].
- Hrach, M., & Polishchuk, L. (2023). *Viina i spadshchyna: dosvid zberezhennia kulturnoi identychnosti* [War and heritage: Experience of preserving cultural identity]. *Current Issues in Research, Conservation and Restoration of Historic Fortifications*, 19, 43–53. <https://doi.org/10.23939/fortifications2023.19.043> [in Ukrainian].

- Hryb, O. (2022, April 28). *Budynok kultury v Irpeni pislia rosiiskoho nashestia* [The House of Culture in Irpin after the Russian invasion] [Image]. ITV. <https://itvua.tv/news/zruynovanyy-budynok-kultury-v-irpeni-foto/> [in Ukrainian].
- Hudshon, & Hubchevskiy. (1911a). Kyievo-Pecherska Uspenska lavra [Kyiv-Pechersk Assumption Lavra] [Image]. In *Wikipedia*. <https://bit.ly/3x0K6i3> [in Ukrainian].
- Hudshon, & Hubchevskiy. (1911b). Mykhailivskiy monastyr [St. Michael's Monastery] [Image]. In *Wikipedia*. <https://bit.ly/49VBckz> [in Ukrainian].
- Hula, R. V., Dzoban, O. P., Perederii, I. H., Pavlichenko, O. O., & Fil, H. O. (2020). *Informatsiina viina: sotsialno-ontolohichnyi ta militarnyi aspekty* [Information warfare: Socio-ontological and military aspects] [Monograph]. Karavela [in Ukrainian].
- Hula, R. V., Perederii, I. H., & Sazhko, V. V. (2022). Vitchyzniani arkhivy, biblioteky ta muzei yak ob'iekt i sub'iekt konstsiientalnoi viiny v umovakh zbroinoi ahresii RF proty Ukrainy [Domestic archives, libraries and museums as object and subject of consciential war in the terms of the Russian Federation armed aggression against Ukraine]. *Visnyk of Kharkiv State Academy of Culture*, 62, 7–40. <https://doi.org/10.31516/2410-5333.062.01> [in Ukrainian].
- Italiia hotova vidbuduvaty teatr u Mariupoli – ministr* [Italy is ready to rebuild the theater in Mariupol – the minister]. (2022, March 18). Radio Svoboda. <https://www.radiosvoboda.org/a/news-teatr-mariupol-italia/31758457.html> [in Ukrainian].
- Ivan Ogienko Design [@ivan_ogienko_design]. (2022, April 25). *Ya namahaius pryvernuty svitovu uvahu do problemy novym shliakhom. Zaraz Mariupol naizruinovanishe vid obstriliv misto u sviti, nezvazhaiuchy na tse* [I am trying to draw the world's attention to the problem in a new way. Now Mariupol is the most] [Post]. Instagram. <https://bit.ly/49ZfoEL> [in Ukrainian].
- Kopytko, V. (2023, March 5). *Bez radianskoho mynuloho: pokazaly proiekt vidbudovy budynku kultury v Irpeni* [Without the Soviet past: The reconstruction project of the cultural center in Irpin was shown]. RBK-Ukraina. <https://www.rbc.ua/rus/styler/radianskogo-minulogo-pokazali-proiekt-vidbudovi-1677768478.html> [in Ukrainian].
- Lastovyria, M. (2023, May 6). *Kraina-kradiika: yaki kulturni tsinnosti Ukrainy vykrala Rosiia* [Thieving country: what cultural values of Ukraine has been stolen by Russia]. Ukrainer. <https://www.ukrainer.net/rosiia-vykrala-tsinnosti> [in Ukrainian].
- Matsevko, I., & Ozhyhanova, D. (2022, August 31–September 2). *Heritage studies in architectural education. Case of Ukraine at time of war*. In *Towards a New European Bauhaus* (p. 65). European Association for Architectural Education. https://publishings.eaae.be/index.php/annual_conference/article/view/139 [in English].
- Ministry of Culture and Information Policy of Ukraine. (2023, July 19). *MKIP prodovzhuie fiksuvaty poshkodzhennia ta ruinuvannia ob'ektiv kulturnoi spadshchyny vnaslidok rosiiskoi ahresii* [MCIP continues to document the damage and destruction of cultural heritage sites as a result of Russian aggression]. Government portal. <https://www.kmu.gov.ua/news/mkip-prodovzhuie-fiksuvaty-poshkodzhennia-ta-ruinuvannia-obektiv-kulturnoi-spadshchyny-vnaslidok-rosiiskoi-ahresii> [in Ukrainian].
- Ministry of Education and Science of Ukraine. (n.d.). *Konkursy* [Competitions]. Retrieved January 12, 2024, from <https://mon.gov.ua/ua/tag/konkurs> [in Ukrainian].
- Mykhailivskiy Zolotoverkhiy monastyr (Kyiv)* [St. Michael's Golden-Domed Monastery]. (2016, May 25). Vandrivka. <https://vandrivka.com.ua/mihajlivskij-zolotoverhij-monastir-kiyiv/> [in Ukrainian].
- National Union of Theatre Artists of Ukraine. (n.d.). *Donetskiy akademichnyi oblasnyi dramatychniy teatr (m. Mariupol)* [Donetsk Academic Regional Drama Theater (Mariupol)]. Digital theatrical archive of Ukraine. Retrieved January 15, 2024, from <https://theatre.com.ua/DonetskiydramaMariupol> [in Ukrainian].
- Osypchuk, I. (2023, September 21). *Taiemnytsia pidryvu drevnoho Uspenskoho soboru lavry: arkeolohu nakazaly movchaty pro te, shcho vin znaishov dokazy, yaki vkazuiut na vynuvaltsiv tosoho zlochynu* [The mystery of the blowing up of the ancient Assumption Cathedral of the

- Lavra: The archaeologist was ordered to keep quiet about the fact that he found evidence pointing to the perpetrators of this crime]. *Interviu z Ukrainy*. <https://rozmovna.wordpress.com/2023/09/21/anatoliy-antoniuk/> [in Ukrainian].
- Pasikowska-Schnass, M. (2022, April). *Viina Rosii proty kulturnoi spadshchyny Ukrainy* [Russia's war on Ukraine's cultural heritage] (Review No. PE 729.377). European Parliamentary Research Service. https://ukraine.europarl.europa.eu/cmsdata/250651/0133_1258078_EPRS-AaG-729377-Russias-war-Ukraine-cultural-heritage-FINAL-ForTrad.pdf [in Ukrainian].
- Pid udarom: yak ukraintsi vidnovliuut svoi kulturni pamiatky* [Under attack: How Ukrainians restore their cultural monuments]. (n.d.). Nash Kyiv. Retrieved January 12, 2024, from <https://nashkiev.ua/life/pid-udarom-yak-ukraintsi-vidnovlyuyut-svoi-kulturni-pamyatki> [in Ukrainian].
- Rasal Hague. (2018a, May 18). *Eskiz Stiny pamiaty – monumentalnoi kompozytsii na Baikovomu tsvyntari u Kyievi, pamiatky radianskoho modernizmu* [Sketch of the Wall of Memory – a monumental composition at Baikove cemetery in Kyiv, a landmark of Soviet modernism] [Image]. In *Wikimedia Commons*. <https://bit.ly/3PrzBs> [in Ukrainian].
- Rasal Hague. (2018b, May 18). *Stina pamiaty – monumentalna kompozytsiia, obiemnyi horelief na Baikovomu tsvyntari u Kyievi, pamiatka radianskoho modernizmu. Vidnovlennia frahmentu* [The Wall of Memory is a monumental composition, a three-dimensional high-relief at the Baikove cemetery in Kyiv, a monument of Soviet modernism. Fragment recovery]. In *Wikimedia Commons*. <https://bit.ly/48ZGuKy> [in Ukrainian].
- Restavratsiia ta vidnovlennia kulturnoi spadshchyny Ukrainy pislia velykoi viiny* [Restoration and renovation Restoration and recovery of Ukraine's cultural heritage after the great war]. (2023, December 7). Mitiets. <https://mitec.ua/restavraciya-ta-vidnovlennya-kulturnoyi-spadshchyny-ukrayiny-pislya-velykoyi-vijny/> [in Ukrainian].
- Rishniak, O. (2022). *Kulturna spadshchyna u voiennomu konflikti: mizhnarodnyi dosvid druhoi polovyny XX – pochatku XXI st. ta ukrainska diisnist* [Cultural heritage in a military conflict: International experience of the second half of the twentieth – the beginning of the twenty-first centuries and the Ukrainian present time]. *Ukrainian Historical Journal*, 4(565), 159–164. <https://doi.org/10.15407/uhj2022.04.159> [in Ukrainian].
- Rybachuk, A., & Melnychenko, V. (2000). *Kryk ptakha* [The cry of the bird] [Catalogue]. Knyha [in Ukrainian].
- Telekanal TV7 Mariupol. (2022, April 25). *Os tak dramatychnyi teatr mozhe vyhliadaty pislia yoho rekonstruktsii. Svoim proiektom dyzainer Ivan Ohienko namahaietsia pryvernuty svitovu uvahu do Mariupolia* [This is how the drama theater may look after its reconstruction. With his project, designer Ivan Ohienko is trying to draw world attention to Mariupol] [Image]. Facebook. https://www.facebook.com/tv7mariupol/posts/5092336194178656?ref=embed_post [in Ukrainian].
- UNESCO. (1954, May 14). *Convention for the protection of cultural property in the event of armed conflict with regulations for the execution of the convention*. https://en.unesco.org/sites/default/files/1954_Convention_EN_2020.pdf [in English].
- Yermakova-Feruz, M. (2023, October 23). *U-RE-HERIT: vriatuvaty arkhitekturu spadshchynu Ukrainy razom* [U-RE-HERIT: Save the architectural heritage of Ukraine together]. *Pragmatika*. <https://pragmatika.media/u-re-herit-vriatuvaty-arkhitekturu-spadshchynu-ukrainy-razom/> [in Ukrainian].